

Ludo Heylen

Respectvol omgaan met kinderen is de beste basis voor het bouwen aan respectvolle relaties. Paulo Freire stelt in zijn werk "Pedagogie van de onderdrukten": "Give people a voice in their own language." Wil je mensen vreedzaam laten samenwerken, wil je mensen kansen geven, dan moet je hen betrekken bij alle aspecten die ertoe doen. Je kan het niet voor en nog minder zonder hen oplossen. Als je niet participatief handelt dan wordt de onderdrukte de onderdrukker vanaf het moment dat die de kans daartoe krijgt, omdat hij geen andere handelingspatronen kent. Hij kan geen eigen invulling geven aan zijn nieuwe rol. De geschiedenis geeft hem alvast ten volle gelijk. Enkel Nelson "Madiba" Mandela deed het zichtbaar anders. Mooi was zijn gebaar bij zijn vrijlating uit de gevangenis. Hij ging de dialoog aan. Hij verzoende. Hij bracht mensen samen in zijn nieuwe regenboognatie. Participatief. Zonder verschil in rassen of kleuren. "Give people a voice in their own language" is echt ook een mooie spreuk voor onderwijs: geef kinderen een stem in hun eigen taal! We zijn ervan overtuigd dat inspraak van kinderen een noodzakelijk kenmerk is van goed onderwijs. Het is de manier om respectvol te leren omgaan met mekaar. Laat ons ruimte geven aan kinderen, ruimte om initiatieven te nemen, zodat het onderwijs samen wordt opgebouwd. Maar dat veronderstelt dat we ook geloven dat leren met en van kinderen een beter leren is dan leren aan kinderen.

Dockett & Perry (2007) geven vijf verschillende redenen op waarom het zo belangrijk is te luisteren naar kinderen:

- Door naar kinderen te luisteren maak je hun interesses zichtbaar. Zo kan je aansluiten bij hun wereld.
- Het sluit aan bij het recht om gehoord te worden (Clark, 2005; Lansdown, 2005; UN Convention on the Rights of the Child, 1989).
- Belevingen van kinderen zijn verschillend van die van volwassenen.
- Kinderen zijn de experts van hun leven (Clark & Moss, 2001).
- Luisteren naar is de basis voor het bouwen van respectvolle relaties (Department of Education,

Employment and Workplace Relations, 2009 Australia).

1. Door te luisteren naar kinderen maak je hun interesses zichtbaar

Willen we effectief zijn in onze dagelijkse klaspraktijk dan is de inbreng van kinderen onmisbaar. Het is een erg sterke speler inzake betrokkenheid. Het zorgt voor extra motivatie. Geef kinderen een stem in je klas – dat is ook goed voor hun welbevinden – en betrek hen zoveel mogelijk bij allerlei beslissingen. Dat kan gaan over het verrijken van je hoeken, over het aanbod van de thema's natuurlijk, over hoe je de dag kan beginnen, over hoe de lunch op school het best verloopt, over problemen op de speelplaats en ... zelfs over de leerplandoelen. In internationaal onderzoek bij jonge kinderen is steeds meer aandacht voor wat men de "Children's voices" noemt en dus neemt men ook in het onderzoek de stem van het kind mee. Onderzoek met kinderen dus.

1.1. Betrokkenheidverhogende factor: ruimte tot initiatief

Leerlingparticipatie sluit aan bij de betrokkenheidverhogende factor (factor 7) "Ruimte tot initiatief voor kinderen". Deze factor neemt een bijzondere plaats in en overstijgt alle andere betrokkenheidverhogende factoren. Leerlingeninitiatief is maar mogelijk in een gunstig klasklimaat (factor 1). Bij angst, onzekerheid, afkeer, schoolmoeheid ... sluiten kinderen zich af. Dat maakt het onmogelijk om de interessepunten te ontdekken waarop we activiteiten kunnen enten. Leerlingen zijn dan zelfs niet in staat om de geboden vrijheid 'goed' te benutten. In deze zin vormt factor 1 een voorwaarde om tot meer participatie te komen. Kinderen die initiatief mogen nemen, kiezen activiteiten die aan hun mogelijkheden beantwoorden (factor 2). Is de exploratiedrang inderdaad de bron van activiteit, dan zijn kinderen niet bezig met dingen die ze allang verworven hebben en evenmin met activiteiten die ze niet aankunnen. De exploratiedrang drijft leerlingen

naar de grens van hun mogelijkheden. Met werkelijkheidsnabijheid (factor 3) zorgen we ervoor dat kinderen 'volle' ervaringen kunnen opdoen, zich met beelden kunnen verrijken. Als de werkelijkheidsgebieden waarin we de leerlingen onderdompelen niet aan hun 'interesseprofiel' beantwoorden, blijft het succes matig. Participatie zal de kans op een 'raak' aanbod aanzienlijk verhogen. Door activiteiten en werkvormen aan te bieden die tot meer actie (factor 4) uitnodigen, maken we het leren al veel aantrekkelijker, maar ook dat is geen lang leven beschoren als we daarbij geen diepere motivatiebronnen aanboren. Dat lukt het best wanneer leerlingen door hun initiatieven kunnen aangeven hoeveel en welke actie ze nodig hebben en wanneer dit zoeken via anderen versterkt wordt (factor 6). Ook succeservaringen via het representeren (factor 5) maken dat stabiel.

1.2. “Alles wat je voor me doet, maar zonder me, is tegen mij.” (M. Gandhi)

Betrokkenheid ontstaat wanneer kinderen met thema's, onderwerpen, activiteiten ... bezig zijn die aansluiten bij hun behoeftepatroon. Dat zou dan kunnen betekenen dat wij als volwassenen moeten proberen om op ieder moment voor ieder kind precies te weten welke (ontwikkelings)behoefte er klaarliggen om aangesproken te worden. Onderwijs heeft lang geprobeerd die aansluiting te verwezenlijken door een uitvoerige diagnose te stellen, vooral dan van wat het kind nog niet kan. Zo'n onderwijs op maat levert echter meestal niet de verhoopde resultaten. Om de juiste diagnose te kunnen stellen, is de inbreng van de kinderen zelf onontbeerlijk. Het gaat over hun leerproces, over hun motivatie, over wat hen bezighoudt. Het (klas)leven is zo complex, dat we de aansluiting bij hun exploratiedrang niet kunnen realiseren zonder werkelijke participatie van leerlingen. Door ruimte te creëren voor een persoonlijke inbreng, komen reële en individuele belangstellingpunten aan het licht.

1.3. Eigenaarschap

Seligman heeft in 1967 al overtuigend aangetoond hoe het mechanisme van “aangeleerde hulpeloosheid” werkt bij mens en dier. Als we geen controle hebben over wat er gebeurt, leren we ons volledig hulpeloos te gedragen en richten we alle heil op diegene die de leiding heeft. Aangeleerde hulpeloosheid ontstaat als er een sterke afhankelijkheid is voor het eigen leren van een andere persoon en als er onvoldoende feedback komt op het eigen functioneren. Een leerkracht

die alles stuurt en geen ruimte laat, leert kinderen zich hulpeloos te gedragen. Gunilla Dahlberg (2010) geeft binnen een onderwijscontext voorbeelden van “Guess what I'm thinking of-dialogen”. Leerkrachten werken graag met interacties, maar soms wordt het een vraagantwoordspel, waarbij het de bedoeling lijkt dat de leerlingen raden wat de leerkracht denkt (“Guess what I'm thinking of”). Kinderen leren zo geen eigen strategieën. Zelfs intuïtief en spontaan handelen verdwijnt, omdat we geleerd hebben het gedrag afhankelijk te maken van een externe persoon in plaats van op zoek te gaan naar controle op de situatie. Daardoor is er enkel oppervlakkig leren. Uit dit alles leren we vooral hoe belangrijk het is leerlingen maximaal te betrekken bij het leren zodat ze eigenaarschap krijgen over hun eigen handelen. Kinderen het gevoel geven dat ze greep krijgen op het leren, daar draait het om en daar heb je natuurlijk de inbreng van kinderen voor nodig. Dit sluit aan bij de zelfdeterminatietheorie van Deci & Ryan (2000). Ze geven aan dat motivatie afhangt van het realiseren van drie basisbehoeften: autonomie, verbondenheid en competentiegevoel. Vooral de autonomie is hier belangrijk en vandaar dat er steeds meer voorbeelden beschikbaar komen van wat men autonomiebevorderende interventies noemt. Spreek dus leerling aan op hun autonomie. Geef hen voor een deel controle op wat er gebeurt in de klas, betrek hen bij het geheel. Laat hen verantwoordelijkheid opnemen. Geef open taken waarbij ze eigen vragen kunnen formuleren.

In plaats van zelf een werkblad aan te bieden voor de rekenles, geeft Bart zijn klas de opdracht om oefenbladen te maken voor verschillende type-opgaven. Om het spannend te maken, heeft hij de klas in vier groepen verdeeld. De oefenblaadjes zullen achteraf uitgewisseld worden. Er zijn ook enkele scheidsrechters aangesteld die eerst nagaan of de oefenblaadjes wel beantwoorden aan de vooropgestelde criteria. De leerlingen krijgen hier ruimte en autonomie. Bovendien krijgen ze door deze manier van denken meer inzicht in de materie. Want inderdaad, het maken van opdrachten of formuleren van toetsvragen, dat is pas uitdagend en het dwingt hen om dieper in de leerstof te kruipen.

Juf Ellen van het tweede leerjaar begint bij begrijpend lezen met kinderen een tiental teksten aan te bieden waaruit ze kunnen kiezen: een stripverhaal, een tekst uit een jeugdboek, een tekstje uit een populair tijdschrift en een tekstje uit een kinderkrant. Nadien vertellen de kinderen aan een groepje geïnteresseerde medeleerlingen van de klas wat de tekst zo boeiend maakt. Ze hoeven het niet aan iedereen te presenteren want dan wordt het misschien saai. In volgende lessen kunnen leerlingen volop zelf lees-suggesties doen voor zichzelf en voor anderen vanuit eigen positieve ervaringen met boeken.

2. Het recht om gehoord te worden

2.1. Rechten van het kind

Leerlingparticipatie gaat over het recht van kinderen en jongeren om ten volle te kunnen deelnemen aan activiteiten in sociale contexten waarvan zij deel uitmaken. De Rechten van het Kind – in het bijzonder artikelen 12 en 29 – stelt dan ook duidelijk dat onderwijs in het belang van kinderen moet staan en dat kinderen bovendien recht hebben op een geïnformeerde inspraak in alle zaken die hen aangaan. In de eerste plaats betreft dit het onderwijs, omdat kinderen daar het grootste gedeelte van hun tijd doorbrengen (Ponte & Smit, 2013; Smit & Verbeek, 2014; www.nivoz.nl). Kinderparticipatie gaat om kinderen au sérieux nemen, hen erkennen als individuen en als sociale groep met een eigen plaats. Als kinderen daardoor mondiger en assertiever worden en iets leren over democratische besluitvorming, dan is dat mooi meegenomen.

2.2. Kinderrechten en onderwijs

Welke leerkracht heeft in Vlaanderen de kinderrechten gelezen? Natuurlijk vinden we het evident dat we de rechten van kinderen moeten respecteren. Maar hoe doe je dat dan? Kinderen brengen veel tijd door in het onderwijs. Maar het concept, de inhoud en het bestuur van dit onderwijs is te veel vanuit de leerkracht bedacht. Echt luisteren naar kinderen en respectvol met hen omgaan is vanuit kinderrechten een must. Dat lijkt een evidentie. Toch zien we dat scholen die kinderrechten helemaal centraal zetten in hun schoolvisie, veel verder gaan dan de doorsneeschool in Vlaanderen en Nederland. Heel veel maatregelen vertrekken vanuit het idee dat we kinderen

moeten beschermen. We handelen vanuit de beste bedoelingen, maar vanuit die beschermende houding “vergeten” we wel eens echt te luisteren naar het kind. Wat wil het kind? Hoe ziet het kind dit?

In een land als Denemarken is men bij wet verplicht om te luisteren naar kinderen als het gaat om zaken die hen direct aanbelangen, zoals kinderopvang en onderwijs. In Vlaanderen zijn we zover nog niet. Waarom zouden we ook zoveel en zo vaak rekening moeten houden met kinderen? Soms weten ouders, deskundigen en andere volwassenen nu eenmaal wat het beste is voor een kind. Of toch niet? De meeste informatie waarover we beschikken aangaande de psychologische ontwikkeling van kinderen, heeft men in de loop der jaren verkregen van volwassenen! Dat komt onder meer omdat data die door volwassenen worden verstrekt, betrouwbaar en valide worden geacht. Gegevens die kinderen verschaffen, voldoen in veel mindere mate aan die criteria – zo denkt men althans. De redenering klopt in de zin dat verhalen van kinderen niet altijd voldoen aan de logica van een volwassene.

3. Belevingen van kinderen zijn verschillend van die van volwassenen

3.1. Verschillende perspectieven

Kinderen kijken naar de werkelijkheid vanuit een heel ander perspectief, ze beleven die werkelijkheid anders. Zoals het kikkerperspectief of het vogelperspectief een andere kijk op de wereld biedt, zo hebben kinderen ook hun eigen invalshoek. Kinderen zouden dus heel wat nieuwe en aanvullende informatie kunnen bijbrengen aan onze volwassen ervaringen en kennis. Dat vraagt weliswaar een inspanning. Je moet je verplaatsen in de beleving van het kind, aansluiting zoeken bij zijn of haar ervaringsstroom.

Melissa Butler beschrijft in een artikel hoe zij op een dag naar haar leerlingen stapte en hen vroeg: “Wat kunnen jullie me vertellen over jullie leven?” Zij had zich op allerhande zaken voorbereid, maar niet op wat zij te horen kreeg. De ongelooflijke stroom van verhalen en de precisie van hun denken, verbaasden haar. Zij vond de meest ongelooflijke, wondere kinderen in haar klas. De gesprekken die ze had met kinderen leverden een schat aan informatie. Zij kreeg op korte tijd inzicht in de ervaringen, in de belevingswereld van kinderen. Door zich open te stellen voor de verhalen van leerlingen, kreeg Melissa plots toegang tot een

“andere wereld”. De instap die Melissa realiseerde, is vergelijkbaar met wat er plaatsvindt tijdens filosoferen met kinderen. Vertrek vanuit de leefwereld, de kennis en vaardigheden van kinderen om hen aan het denken te zetten en misschien wel antwoorden te vinden op hun eigen vragen.

3.2. Waarover praten?

Je zou kunnen stellen dat in kinderinspraak aan kinderen vragen worden gesteld waarop de volwassene het antwoord niet weet maar kinderen wel. Het kan dan onder andere gaan om de behoeften van kinderen: waaraan hebben ze nood, wat komen ze tekort? Als volwassene kan je ook bespreken met kinderen wat hun prioriteiten en voorstellen zijn als er beslissingen worden genomen die een weerslag op hen hebben.

Er zijn allerlei argumenten die volwassenen aanhalen om niet met kinderen in gesprek te gaan: ze zijn nog zo jong, ze hebben nog geen zicht op de consequenties van hun beslissingen, ze laten zich leiden door oppervlakkigheden, hun keuzes zijn voorspelbaar (we weten het zo toch ook al), ze kijken teveel naar hun eigen wensen zonder daarbij wensen van anderen in de weegschaal te leggen. Maar wanneer je die argumenten bekijkt, dan zijn die net zozeer van toepassing op volwassenen. Inspraak kan je leren door het gewoon te doen. En inspraak van kinderen kan echt wel. Eens volwassenen ervan overtuigd zijn dat kinderen een wezenlijke bijdrage kunnen leveren, kunnen ze ook een beroep doen op die kennis en kunde. Toch gebeurt dit nog te weinig. Waarom kinderen niet meer en systematischer betrekken bij de speelplaatsinrichting? Met meer kennis kan een betere oplossing worden gevonden en kan die beter worden onderbouwd. En er kan nog meer. Door de communicatie tussen kinderen en volwassenen kan een gemeenschappelijke visie worden ontwikkeld die leidt tot een gedragen oplossing. En dat is dan echt participeren. Kinderen spelen immers helemaal niet zo veel op speeltuigen die volwassenen zo mooi vinden. Perry & Dockett (2011) doen onderzoek naar manieren om de overgang van kleuter naar lagere school gemakkelijker te overbruggen. In dit onderzoek vragen ze de kinderen naar hun mening en/of suggesties. Ze krijgen daarin duidelijk de bevestiging dat kinderen dit aankunnen en een absolute meerwaarde leveren door hun inbreng. Er worden andere voorstellen gelanceerd waar volwassenen vaak niet aan denken. De kleuters willen een inwijdingsfeest dat door de kinderen van het eerste leerjaar wordt georganiseerd. Ze willen graag

De kinderrechten (© UNICEF België)

daarbij in kleine groepjes opgevangen worden. “How about we have a celebration”, suggereren ze. Volwassenen ervaren hier zeer duidelijk dat kinderen volwaardige gesprekspartners zijn als ze op hun niveau worden aangesproken. Kinderen van de kleuterschool en de lagere school delen hun angsten en spreken elkaar moed in. Alle mogelijke relaties verbeteren door kinderen in het verhaal te betrekken: de relaties tussen de kinderen van de kleuterschool en de lagere school; de relaties tussen de kleuters en de leerkrachten lager onderwijs en tussen kleuterleiders en kinderen lagere onderwijs; de relaties tussen leerkrachten.

4. Kinderen zijn de experts van hun eigen leven

4.1. It's my life

“Emile, de jongen in het bekende werk van de Franse pedagoog Jean-Jacques Rousseau, mocht tot zijn twaalfde jaar slechts één boek lezen, Robinson Crusoe van Daniel Defoe. Rousseau wou op die manier zijn pupil beschermen tegen en tegelijk voorbereiden op het echte leven. Vandaag heeft het nog weinig zin om de leefwereld van kinderen krampachtig van “het echte leven” af te scheiden. De meeste kinderen staan

er gewoon middenin.” (De Standaard 8/9/2014) En dat echte leven is bijzonder boeiend voor hen. Zij willen er ook echt wel deelgenoot van zijn. Ze willen het leven leiden zoals het is met zijn hoogtes en zijn laagtes. Ze willen betrokken zijn en geïnformeerd. Ze willen bijvoorbeeld weten hoe het voelt om op een podium te staan. Ze willen weten waarom iets niet kan. Ze willen deelgenoot zijn en niet enkel object van beslissingen van anderen. In De Standaard van 8/9/2014 lezen we: “... ‘The Voice for Kids’ van VTM lokte – zoals te verwachten viel – meteen verschillende negatieve reacties uit. Zo ook in deze krant. “Kinderen verschijnen er als minivolwassenen” en “Kinderen horen niet thuis in de showbusiness”. Aan echte argumenten ontbrak het. Gewoon, omdat het kinderen zijn. Het is zoals met heel wat discussies over seksualiteit, of recent nog over euthanasie. De dood, seks, de showbusiness. Liever niet. Waarom niet? Omdat het kinderen zijn. Uiteraard is “The Voice for Kids” een door en door commerciële format. En uiteraard spelen hier heel wat andere belangen dan enkel het hoger belang van het kind. Maar betekent dit daarom dat we kinderen best van dit alles weren? Kinderen verschijnen er niet langer als kinderen, maar als minivolwassenen, klinkt het. Wat betekent dit? Dat sommige kinderen per se willen winnen? Dat ze zich op het podium vanaf de eerste noot als een vis in het water voelen? Dat er kinderen zijn die op hun 10 jaar al fantastisch goed kunnen zingen? Dat kinderen er mooi en cool willen uitzien? Kinderen zijn geen minivolwassenen, kinderen zijn mensen. Mensen die willen schitteren, die moeite hebben met verliezen, die kwetsbaar zijn voor kritiek, die zoekend zijn naar wat hen passioneert. Kinderen zijn mensen, maar het zijn ook mensen in wording. Dit maakt dat we kinderen doorgaans iets meer krediet geven dan een volwassene ...” Kinderen hebben het recht – mits veel bijstand van volwassenen – deelgenoot te zijn van het leven dat ze leiden.

4.2. Expert

Kinderen weten maar al te goed wat er gebeurt om hen heen. Ze kunnen het plaatsen en als we echt tijd nemen om goed te luisteren, begrijpen we ze perfect. Zo ook bij het verhaal van Liesl. De juf is erg tevreden over de stage van de student en dan kom Liesl naar haar toe en zegt: “De stagiair was toch niet echt goed, hé. Het is maar goed dat dit nu gedaan is!” Wat zegt Liesl eigenlijk? “Juf, ik heb jou graag!”

Ook in verband met pesten hebben kinderen ons vaak al signalen gegeven op hun eigen manieren. Soms rechtstreeks zoals Fleur of onrechtstreeks. Het is aan ons om hen te begrijpen en hen ernstig te nemen.

Gedicht van Fleur (10 jaar)

*Op mijn vorige school ben ik gepest
ik was anders dan de anderen, anders dan de rest
ik weet niet waarom, het begon als een spel
het liep uit de hand, het eindigde voor mij in de hel.*

Voor Aya is het schooljaar altijd weer hard werken en ze heeft het er echt moeilijk mee. Dat hoor je in haar gedicht en de leerkracht die daar begrip voor toont, heeft onmiddellijk alle respect van Aya.

Vakantie (Aya, 9jaar)

*Ik word blij als ik de zon zie, dan voel ik me weer goed.
Ik ben blij, het is vakantie, zo zie je maar wat vakantie met je doet.*

*Ik ben blij, weer vrije tijd, alles doen wat ik maar wil
Ik zit vol met vrolijkheid, maar toch geef ik een geeuw*

*Het was ook zo'n lang schooljaar, werken, werken, de hele tijd.
Ik zie het, mijn bed is daar. Ik ga slapen, een eeuwigheid.*

*Maar maak me maar weer wakker aan het eind van de vakantie
als je het schooljaar weer ziet.*

De stem van het kind tot zijn recht laten komen, veronderstelt dat we goed luisteren of beter actief luisteren. We voorzien tijd en ruimte waarin kinderen hun stem kunnen laten horen met de taal die ze zelf kiezen. Sommige kinderen spreken met woorden; anderen met beelden en weer anderen met gebaren en signalen. Het is aan ons om die taal te begrijpen en goed te luisteren. Het is aan ons om de stem van het kind tot zijn recht te laten komen, om het kind te ondersteunen bij het ontwikkelen en delen van zijn of haar stem. Concreet kan dit betekenen dat we kinde-

ren initiatief geven met betrekking tot beslissingen ten aanzien van hun eigen ontwikkeling. Het betekent dat kinderen kunnen laten zien waar zij goed in zijn, waar hun unieke kwaliteiten liggen. Het betekent aandacht hebben voor het feit dat kinderen de mogelijkheid hebben zich competent te voelen.

4.3. Onderzoek

Ook wetenschappelijk onderzoek neemt kinderen ernstig en dat al vanaf zeer jonge leeftijd. Kleuters worden bevraagd met specifieke methodieken. Het boekje van Alison Clark & Peter Moss, (2011) *Listening to Young Children, the Mosaic Approach, Second Edition* is dan ook bijzonder populair bij onderzoekers. Piaget deed nog onderzoek over kinderen, voortaan is het onderzoek met kinderen.

Harcourt (2011) vraagt kleuters naar hun meningen over kinderen en volwassenen. Magnusson & Pramling (2011) bestuderen de kennis van symbolen bij maar vooral met vijfjarigen. Ze observeren en analyseren het gedrag van kinderen nadat ze de kinderen hebben bevraagd. Einarsdottir (2011) bevraagt kinderen van het eerste leerjaar in IJsland naar hun ervaringen met de kleuterschool. Wat is hen bijgebleven? Kinderen zijn de experts van het kinderleven. Zij kunnen ons dus helpen een beter beeld te krijgen van die kinderwereld.

5. Luisteren naar kinderen is de basis voor het bouwen aan respectvolle relaties

Respectvol omgaan met kinderen is de beste basis voor het bouwen van respectvolle relaties. Echt luisteren naar kinderen, tonen dat je hun mening respecteert, tonen dat je hen graag hebt en dat hun aanwezigheid een verschil maakt, dat zorgt voor duurzame effecten. Het gaat over het verstaan van de intenties van kinderen en de onderliggende verklaringen van situaties die zich voordoen, over de mogelijkheid om zicht te krijgen op en verder te graven in de redenen waarom een kind kwaad is of timide. Het gaat om het aanvaarden van de persoon van het kind in alle omstandigheden zonder daarom elk gedrag te tolereren. Het gaat dus ook om wie je bent in die relatie en hoe je jezelf toont aan kinderen. Het gaat erom dat je te vertrouwen bent en dat kinderen je als authentiek ervaren. Wanneer ze dit ervaren, dan hebben ze een mooi voorbeeld om verder te bouwen aan respectvolle relaties.

Referenties

- Clark A. & Moss P., (2011) *Listening to Young Children, the Mosaic Approach, Second Edition*.
- Conference Birmingham. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). The "what" and "why" of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry*, 11, 227-268.
- Dockett, S. & B. Perry. 2007. *Transitions to school: Perceptions, expectations and experiences*. Sydney: UNSW Press.
- Einarsdottir, J. (2011) *Reconstructing playschool experiences*. *European Early Childhood Education Research Journal*, 19:3, 387-401.
- Freire, P., (1970) *Pedagogie van de onderdrukten*. Baarn, In den toren. Anthos-boeken.
- Harcourt, D. & Einarsdottir, J. (2011) *Introducing children's perspectives and participation in research* *European Early Childhood Education Research Journal* 19 (3) 301-307.
- Heylen, L., & Laurijssen, J., (2004) *Het kinderperspectief*. In Boonen, R., *Kinderrechten aanpakken*. Congresboek. Antwerpen-Apeldoorn, Garant, pp. 125-128.
- Laevers, F., & Heylen, L., (2013) *Een procesgerichte aanpak voor 6- tot 12-jarigen in het basisonderwijs*. Leuven, Cego Publishers.
- Magnusson & Pramling, (2011) *Signs of Knowledge*. *European Early Childhood Education Research Journal*, 19:3, 357-372.
- Perry & Dockett (2011) 'How 'bout we have a celebration!' *Advice from children on starting school*, *European Early Childhood Education Research Journal*, 19:3, 373-386.
- Ponte, P. & Smit, B.H.J. (2013). *Education for all as praxis: consequences for the profession*. *Professional Development in Education*, 39(4), 455-469.
- Seligman, M.E.P. (1975). *Helplessness: On Depression, Development, and Death*. San Francisco: W.H. Freeman.
- Smit, B.H.J. & Verbeek, G. (2014). *Een palet van mogelijkheden: Leerlingonderzoek in Australië*. In G. Verbeek & P. Ponte (red.), *Participatie in het onderwijs*. Onderzoek met en door leerlingen. (pp. 135-155). Den Haag: Boom|Lemma.

